

ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВО

УДК 82.0

DOI <https://doi.org/10.32782/2710-4656/2024.4.1/15>**Любецька В. В.**

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

ПЛАСТИЧНЕ ВИРАЖЕННЯ ДРАМАТИЧНОГО У П'ЄСІ «РЕВІЗОР» М. В. ГОГОЛЯ

У статті розглядається актуальна проблема – інтегрування пластичних сцен в загальну побудову драматичного твору, що ставиться на сцені. У комедії «Ревізор» М. В. Гоголя «німа сцена» є пластичним вираженням драматичного. Незручна ситуація, значуща фінальна подія виражена через пластичну метафору, в нерухомості прихований певний жест, який не замінює словесну дію, а змістовно її доповнює. Тобто, в «німій сцені» пластичне вираження гармонійно співіснує з драматичним дійством. У своїй драматичній поетиці М. В. Гоголь конденсував різні театральні проблеми та стилі – сцена поставила проблему театральності письменника. Визначено, що драматургія М. В. Гоголя є особливою, бо у ній виокремлено гостре бачення цілого світу. Драматург новаторські розкриває життєвий зміст, показує у комедії «Ревізор» глибокі соціальні протиріччя, які нібито всім знайомі, навіть настільки, що вже ніхто на них не звертає уваги. Гоголівський сміх (осміяння) відкриває ті пороки, які перестали бути помітними для сучасників автора. М. В. Гоголь створює комедію, яка увібрала в себе всі здобутки світової драматургії, починаючи від Арістофана і Мольєра, але у М. В. Гоголя превалює сила сатиричного викриття всього мертвого і відсталого, типова узагальненість характерів, виразність мови. Комедія «Ревізор» справді сучасна як за силою викриття М. В. Гоголем всілякої скверни, за глибиною гуманістичного змісту, так і за своєю істинно фантастично-реалістичною і досконалою формою. Слід зазначити виразність і лаконічність сценічних дій комедії. У повсякденному, буденному М. В. Гоголь знаходить головне, основне, наголошуючи на його гостроті, створює драматичні ситуації із різким сценічним малюнком.

Ключові слова: комедія, німа сцена, драматичне, пластичне, метафора, словесна дія, жест.

Постановка проблеми. У статті осмислюється театральний досвід М. В. Гоголя, досліджується актуальна проблема – інтегрування пластичних сцен в загальну побудову драматичного твору, що ставиться на сцені. Аналізується значення «німої сцени» у комедії «Ревізор», яка є пластичним вираженням драматичного. У гоголівській комедії точно вивірена, композиційно закінчена не тільки сюжетна побудова п'єси, але й окремі процеси та явища у ній. Основний принцип Гоголя-драматурга – нічого зайвого. Кожне сценічне явище має свою внутрішню тему і водночас служить розкриттю цілого. М. В. Гоголь свідомо бореться за зібраність та стислість комедії «Ревізор», тому відмовляється в останній редакції п'єси від ряду «зайвих» подробиць і навіть від зовсім завершених сцен. Загалом всі сцени у «Ревізорі» необхідні, бо

художньо утворюють собою єдине ціле, з'єднане внутрішнім змістом, а не зовнішньою формою. Завдяки цьому М. В. Гоголь трактує конфлікт у своїй комедії у нетрадиційний спосіб. Зазвичай конфлікт у комедії трактували, як зіткнення позитивного та негативного початків, протиборство добра і зла, що дозволяло максимально конкретизувати сюжетних антагоністів, а розв'язка драматичних перипетій свідчила про незмінну перемогу гармонії над хаосом. Оригінальність драматургічних рішень М. В. Гоголя у тому, що місце ідеалу в конфлікті залишається вакантним. На перший погляд, вилучення із сюжету персоніфікованого образу чесноти має зняти драматичну напруженість дії, але цього не відбувається, основний ідейно-тематичний акцент переноситься з протиставлення антагоністичних сил на аналіз невід-

повідності між декларованим соціумом ідеалом поведінки та пошлістю, егоїстичністю персонажів комедії «Ревізор». Допомагають розкрити цю проблему як зміст, так і форма гоголівської п'єси.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Творча спадщина М. В. Гоголя є предметом пильної уваги як у вітчизняному, так і в зарубіжному літературознавстві. В Україні гоголезнавство вже давно виокремилася в окремий напрямок наукових розвідок, в межах яких здійснюються різновекторні дослідження. П. Михед у своїй роботі «Пізній Гоголь і бароко: українсько-російський контекст» стверджує, що «сучасне гоголезнавство – своєрідна культурологічна лабораторія, де відбувається апробація різних наукових методик. До спадщини Гоголя звертаються і прихильники традиційних методів дослідження, і модерна есеїстика. Творчість Гоголя і його життя – це своєрідні культурні тексти, що дають багату поживу для гуманітаріїв різних профілів» [4, с. 203]. Аналіз наукових джерел доводить, що літературна творчість М. В. Гоголя як одна із засад розвитку світового театру неодноразово ставала предметом наукового обговорення дослідників. До вітчизняних науковців, які вивчали творчість М. В. Гоголя та зокрема його вплив на розвиток драматургії варто зарахувати роботи Б. Романицького, М. Старицького, В. Фірсової, а також треба відзначити сучасних дослідників – О. Домашенка, О. Ковальчука, В. Мацапуру, П. Михеда, Г. Самойленка, А. Павельєву тощо. У сучасному літературознавстві увагу дослідників привертають питання художнього методу письменника, поезики бароко у творчості М. В. Гоголя, духовно-естетичних пошуків митця, стилю та онтологічного ладу, який притаманний його художнім творам. Набуває актуальності створення цілісного проблемного нариса сценічної долі письменника. Важливими залишаються дослідження драматургії М. В. Гоголя та питання театральності драматичної поезики письменника.

Постановка завдання. Пропонована стаття присвячена дослідженню особливостей драматургії М. В. Гоголя, осмисленню театрального, сценічного досвіду письменника. Окремим завданням є завдання проаналізувати інтегрування пластичних сцен в загальну побудову драматичного твору, що ставиться на сцені. Розглядається пластичне вираження драматичного у «німої сцени» в комедії «Ревізор». У своїй комедії М. В. Гоголь свідомо переглядає класичну тенденцію – протиставлення негативного та позитивного. Драматург не просто змінює складові антитези. Предметом художнього освоєння стають не просто самоцінні характери,

бо герої розглядаються автором як фігури, узагальнені соціальні типи. Самим фактом свого існування, постановою, вони викривають бюрократичну систему і настільки далекі від ідеалу, що тільки сміх виявляється найбільш ефективною формою їх сприйняття. Сміх, або його відсутність, як в «німій сцені», якою завершується п'єса, теж гоголівська репліка у широкому діалозі із глядачем.

Виклад основного матеріалу. Найвищим ступенем поезії та мистецтва традиційно вважають драму, оскільки за своїм змістом та формою вона досягає досконалої цілісності. Драматична поезія є найвищим ступенем розвитку поезії, вінцем мистецтва. Драматична поезія поєднує в собі об'єктивність епосу та суб'єктивність лірики, являючи собою реальну дію, яка потребує сценічного виконання. Тільки на сцені драматичний художній твір набуває справжньої життєвості. Трагічне та комічне – різні види драматичної поезії. Звичайно, з усіх поетичних жанрів саме трагедію відносять до «неперевершеної вершини» в історії мистецтва [3]. Трагедія має величезну катартичну силу, являючи собою «метафізичну відраду» для глядача. І. В. Ф. Гегель вказує на те, що «справжня тема первинної трагедії – божественне начало», але не у тому вигляді, як воно становить зміст релігійної свідомості, а як воно вступає у світ, в індивідуальні вчинки, не втрачаючи, однак, у цій дійсності свого субстанціального характеру і не звертаючись до своєї протилежності. [2]. Але до комічного мають бути пред'явлені не менш глибокі вимоги. Комічне, як і трагічне, одна з основних естетичних категорій. Іноді його розуміють, як категорію протилежну трагічному та піднесеному, проте багато авторів вважають комічне значущою естетичною категорією та вказують на важливість жанру комедії. Сфера комічного надзвичайно різноманітна, у ньому виділяються різні боки, відтінки – від світлого гумору до гротеску. В цілому комічне має величезний вплив, про що неодноразово писали художники слова. М. В. Гоголь обґрунтував широке естетичне значення сміху, яке не зводиться лише до висміювання моральних чи соціальних недоліків. Людські вади, тупість, безглуздість і упередженість далеко не комічні, скільки б ми не сміялися з них. Художник зображує пороки (сатирично, гротескно), щоб вказати на недосконалість світу, його суперечливість та складність. Сміх таїть небезпеку, адже можуть бути осміяні значні та глибокі речі, тому треба розпізнати те, над чим можна посміятися, а що несуттєво, суб'єктивно. У М. В. Гоголя комічне пов'язане з трагічним

(«сміх крізь сльози»), комедії письменника не тільки викривають, вони просвітлюють і навчають «гірким сміхом», властивим гоголівській драматургії. При цьому сам драматург, комік, на думку М. В. Гоголя, «підлягає суду всіх», бо він наважився вказати на кумедні сторони інших, отже йому необхідно прийняти й свої слабкості, пороки, кумедність. Комедія «Ревізор» за задумом автора має вражати, викликати сміх «прямо від душі», гармонійний сміх. Але чи є гармонія в «Ревізорі», чи не дисгармонійний він, чи не про розірваність і чи не про розчленованість людського існування він говорить? Так, але ця комедія також і про очищення та зближення; спокійна насолода сміхом, що радіє у своєму надлишку, теж є її витоком. М. В. Гоголь не бажає бачити на сцені виключно «смішне», гоголівський глядач має вийти зворушеним, у сльозах. П'єса «Ревізор» це не просто про побут та уїдливі глузування з побуту, це й фантастика дійсності, яка більш дійсна, ніж сама реальність, бо передає не її факти, а її дух. Драматургія М. В. Гоголя відрізняється від його прози в оповідальному плані, так як Гоголь-прозаїк еволюціонує чітко, переходячи від простої розповіді до манери, стилю та ладу. Що ж до Гоголя-драматурга, то тут ми спостерігаємо приховану еволюцію, про яку можемо судити з його власних роздумів про творчість. Комізм для письменника криється всюди, тому матеріалом його комедії стає звичайне життя, перенесене у художній твір. Реалізувати на сцені комізм повсякденного життя – завдання нелегке, що вимагає особливого втілення у драматичному творі. Як було зазначено, М. В. Гоголь хотів бачити сучасну (актуальну) комедію, з новим захоплюючим (смішним) сюжетом. Для здійснення такого задуму необхідно було відмовитися від традиційних образів (амплуа – коханець, тиран, незговірливий батько), а також театральних традицій. Повсякденне життя і суспільство стають джерелом для комедії, яку хоче поставити М. В. Гоголь. Щось живе, відмінне від водевілю та високої античної комедії, хотілося б втілити драматургові на театральній сцені. Новаторська програма М. В. Гоголя та його оригінальний погляд на драматургію оформилися з певною чіткістю до середини 30-х років, проте багато хто не приймав гоголівських нововведень, вважаючи їх надуманими та зайвими. «Сучасні характери» і «буденні рухи» – це нове, що так було необхідно М. В. Гоголю для розкриття його художнього задуму. «Міражна інтрига» – суто гоголівський прийом, це раптове чи несподіване відкриття, що надає раптом усьому новий зміст і освітлює будь-

яку подію новим світлом. Герої п'єси не керують сюжетом, а сюжет розвивається несподівано внаслідок зіткнення багатьох сил. Як правило, у такого сюжету абсолютно несподівана розв'язка. Цей принцип зіграв згодом велику роль у створенні сюжету «Ревізора», а також в інших гоголівських п'єсах («Одруження», «Гравці»). Багато в чому завдання «Ревізору» подібне до завдання, яке М. В. Гоголь ставить перед собою в поемі «Мертві душі» – охопити все разом. Широкий масштаб «Ревізора» поєднується з чіткістю викладу та сюжетною єдністю. Певною мірою це свідчення творчої еволюції письменника, який зріло підходить до вирішення поставленої проблеми. У 1930-х роках М. В. Гоголем усвідомлюються його творчі прагнення, вимальовуються філософські, історичні, релігійні погляди письменника. Все це наповнює комедію «Ревізор» глибоким змістом і відбивається на формі п'єси. У художньому світі «Ревізора» немає видимої «істини», немає моралі, у ньому більше фантастичного, неймовірного. Але водночас він реальний, правдоподібний, відчутний. Ця незмінно присутня у всій творчості письменника антитеза сходиться, певне, до естетики абсурду. Всі гоголівські комедії, незважаючи на різницю їх змісту, побудовані за одним творчим планом, що виражає думку письменника на місце і значення сатири в житті суспільства. Сатира, вважає він, повинна розкривати страшні виразки, серед яких найнебезпечніші – відсутність у людей звичайних, щирих почуттів та руйнування почуття обов'язку. Глибина проникнення в суть проблем та викриття замасковані у «Ревізорі». За рахунок невибагливості сюжету п'єси і всієї обстановки дії неочевидним виявляється сила впливу комедії. Цьому сприяє й особливий характер обраної М. В. Гоголем ситуації, у якій зосереджено всю цілісність життя гоголівських героїв, її значення, сутність, ідею, початок і кінець. Комічні ситуації у М. В. Гоголя не мають самодостатнього характеру, драматург не нагромаджує комічні і гротескні дії заради сміху. Комічні ситуації народжуються зі змісту, зі всієї ідейної спрямованості п'єси, з особливостей характерів її персонажів. Варто зазначити і своєрідність будови гоголівського сценічного діалогу, де велику роль відіграють порушення правил мови, логіки та комунікації, літературних канонів, а також норм, які встановлюються текстом за допомогою повторів. Аномалії у структурі діалогу героїв сприймаються подвійно: як джерела комізму і гротеску, як і знаки існування підтексту діалогу. Але саме момент

«очікування» становить смисловий контекст всього твору. «Очікуванням» твір і завершується, це «німа сцена», у якій М. В. Гоголь позбавляє своїх героїв можливості висловити себе словом чи жестом. Погляд драматурга зосереджено на персонажах у незвичайну годину їхнього життя, коли розкрилися майже всі їхні можливості, коли їхні нерви, розум, ставлення до своїх повсякденних обов'язків, до життя – все загострене до краю. Єдине чесне обличчя комедії, за вказівкою самого М. В. Гоголя, сміх, але у останній сцені і він замовкає. Сцена виходить не комедійною, а драматичною (морально-дидактичною). Тут лежить і основа зв'язку комічного і трагічного, перехід «сміху» в «незримі сльози». Час, який драматург відводить для «німої сцени», досить тривалий – півтори хвилини. Для театру півтори хвилини значущі, приблизно стільки може тривати невелика сцена, тобто мовчання півтори хвилини настільки незвичайне для твору драматичного, що «німа сцена» досі викликає інтерес дослідників і породжує різні інтерпретації п'єси «Ревізор». Можна сказати, що «німа сцена» є не літературним, а пластичним виразом ідей автора комедії. Пластичний вираз драматичного – нове слово у драматургії. У якийсь момент драматична постановка перетворюється на пантоміму. Точніше було б сказати, що «німа сцена» – це пластичний вираз драматичного комедії. Сенс фінальної сцени більш, ніж очевидний, за нерухомості всіх героїв, перед глядачами певний жест, але жест не підміняє словесну дію бездіяльністю, він її змістовно доповнює. Тобто в «німій сцені» пластичний вираз не замінює драматичного, а гармонійно співіснує з ним. «Драма передбачає, що за сценічного її втілення виникне і пластичне рішення. Автор вказує (іноді дуже коротко, іноді – детально) на деякі його характерні риси, відзначаючи зовнішність, костюми, жести чи вирази обличчя» [5, с. 90]. Як бачимо, словесна і пластичні форми взаємопов'язані, оскільки вони обидві спрямовані на єдиний зміст. М. В. Гоголь у додатку до «Ревізора» вказує, що «остання сцена «Ревізора» має бути особливо розумно зіграна. Тут уже не жарт, і становище багатьох персонажів майже трагічне... Вся сцена є німою картиною, а тому повинна бути так само зроблена, як утворюються живі картини. Кожному персонажеві має бути визначена поза, відповідна до його характеру, до ступеня боязні його і потрясіння, яке мають справити слова, що сповіщають про приїзд справжнього ревізора» [1, с. 150]. Авторські ремарки викликають певні пластичні образи, оскільки це елементи, які формують важливі осо-

бливості читацького сприйняття. Ці ремарки підкреслюють комізм жестів та міміки. Таким чином, «німа сцена» існує у двох планах – у реальному втіленні (на сцені), де пластичне рішення постає зримо, і в уяві читача, коли «німа сцена» є справжнім втіленням драматичного. Звернемо увагу на те, що п'єса «Ревізор» максимально виразна та лаконічна, сценічно дієва. У повсякденному, буденному М. В. Гоголь умів знайти головне, основне, підкреслюючи його гостротою драматичних ситуацій, різкістю сценічного малюнка. За задумом М. В. Гоголя, дія «Ревізора» завершується безпрецедентним для театральної практики образом – «німою сценою», під час якої актори застигають на тривалий час. Скам'яніння героїв викликано потрясінням від звістки про прибуття справжнього ревізора: «Майже цілу хвилину триває ця німа сцена, поки не опускається нарешті завіса... Якщо тільки кожний з акторів увійшов, хоч скільки-небудь, в усі становища ролей своїх на протязі всієї вистави п'єси, то вони виразять також і в цій німій сцені різке становище ролей своїх, увінчуючи цією сценою ще більше довершеність гри своєї. Якщо ж вони перебували холодними, байдужими і нещирими під час вистави, то залишаться такими ж холодними, байдужими і нещирими тут, з тією різницею, що в цій німій сцені ще більше виявиться їх невірність» [1, с. 153]. «Німа сцена» знаменує собою зустріч з вищою силою не тільки в романтичному, але вже й у реалістичному ключі. «Німа сцена» органічна для даного драматичного твору, оскільки вона дається в апогеї якогось дуже напруженого процесу, а саме напруга викликана його незвичайністю, неправильністю, вона фіксує не всякий страх, а такий, який викликано незбагненними для свідомості фактами. Тісним чином «німа сцена» пов'язана у М. В. Гоголя з ідеєю перетворення людини.

У «німій сцені» дві головні фігури – це страх і захоплення. Страх народжує скам'яніння, страх справжнього ревізора, грізного судді, від якого вже нічого не приховаєш. Скам'яніння пов'язане і з фігурою захоплення перед світлим гостем, поряд з яким уже ніхто не може залишитися тим самим. Несправжній ревізор (Хлестаков) викриває, а справжній ревізор – приголомшує і перетворює дійсність, принаймні герої завмерли, зупинилися, вони на шляху до змін, їх нова дія, рух має бути якісно іншим, на цю ключову зміну сподівається автор комедії.

Висновки і пропозиції. Отже, німа сцена знаменує настання перелому, під час якого у форми,

що досягла у своєму скам'янінні вищого ступеня напруги, залишатися незмінною немає жодної можливості. Оніміння має відбутися і у глядацькій залі, повтор «німої сцени» в реальному житті запланований художником. Глядача має вразити побачена ним картина, вона і є справжнім шедевром, що засліплює своєю остаточністю. І ця справжня остаточність захоплює всіх (читача і глядача), оскільки має ту силу переконливості, при якій неможливо більше сумніватися в її істинності. «Німа сцена» в «Ревізорі» є не що інше, як знамення моменту потрясіння, що настав, коли все, що досі перебувало в стані метушливості (коли щось не дуже гарне і не дуже гідне якимось прикривається, затіюється) раптом, ніби під впливом

потужного спалаху, різко зупиняється і завмирає, і в цей момент людська сутність висвітлюється і постає такою, якою вона є насправді. Комедії М. В. Гоголя – справжнє диво мистецтва, вони відкривають нові принципи драми. М. В. Гоголь створює основу для виникнення реалістичного театру та фантастичного реалізму. Гоголь-драматург відрізняється гострим баченням світу, він по-новому розкриває життєвий зміст, показуючи у комедіях глибокі соціальні протиріччя. Сценічні твори письменника стали новим словом у драматичній літературі, що надовго визначило її подальший розвиток. Драматургія М. В. Гоголя, і його безсмертний «Ревізор», залишаються актуальними й у XXI столітті.

Список літератури:

1. Гоголь М. В. Драматичні твори. Київ: НАНУ ін-т Літератури ім. Т. Г. Шевченка, 2008. Т. 3. 204 с. URL: https://shron3.chtyvo.org.ua/Hohol/Zibrannia_tvoriv_u_7_tomakh_Tom_3.pdf? (дата звернення: 21.06.2024).
2. Вступ до літературознавства. Хрестоматія: навч. посіб. / уряд. Л. П. Квашина. Донецьк : ДонНУ, Норд-Пресс. Вип. 1 : Естетика і поетика М. М. Бахтіна. 2009. 232 с.
3. Сучасна зарубіжна філософія. Течії і напрями. Хрестоматія: навч. посібник / урядник В. В. Лях, В. С. Пазенок. Київ : Ваклер. 1996. 428 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Jaspers_Karl/Pro_sens_istorii_frahmenty.pdf? (дата звернення: 21.06.2024).
4. Михед П. В. Пізній Гоголь і бароко : монографія. Ніжин : ТОВ «Вид-во «Аспект-Поліграф», 2002. 208 с.
5. Щербакова В. В. «Ревізор» Н. В. Гоголя как фантастическое произведение. *Літературознавчий збірник*. Донецьк, 2000. Вип. 3. С. 88–103.

Liubetska V. V. PLASTIC EXPRESSION OF THE DRAMATIC IN THE PLAY “THE INSPECTOR-GENERAL” BY M. V. GOGOL

The article deals with an actual problem – the integration of plastic scenes into the overall structure of a dramatic work performed on stage. In the comedy “The Inspector-General” by M. V. Gogol, the «silent scene» is a plastic expression of the dramatic. An uncomfortable situation, a significant final event is expressed through a plastic metaphor. A certain gesture is hidden in immobility, which does not replace verbal action, but meaningfully complements it. In a silent scene plastic expression harmoniously coexists with dramatic action. In his dramatic poetics, M. V. Gogol condensed various theatrical problems and styles – the stage posed the problem of the writer’s theatricality. It was determined that M. V. Gogol’s drama is special, because it highlights a sharp vision of the whole world. In the comedy «“The Inspector-General” the playwright innovatively reveals the meaning of life and shows deep social contradictions, that are supposedly familiar to everyone, even to the point that no one pays attention to them anymore. Gogol’s laughter (ridicule) reveals those vices that were no longer noticeable to the author’s contemporaries. M. V. Gogol creates a comedy that has absorbed all the achievements of world drama, starting with Aristophanes and Moliere, but in M. V. Gogol’s comedy prevails the power of satirical exposure of everything dead and backward, typical generalization of characters and expressiveness of language. The comedy “The Inspector-General” is truly modern both in terms of the power of M. V. Gogol’s exposure of all kinds of filth, in terms of the depth of humanistic content, and in terms of its truly fantastically realistic and perfect form. It should be noted the expressiveness and brevity of the stage actions of the comedy. In everyday life, M. V. Gogol finds the main thing, emphasizing its acuteness, creates dramatic situations with a sharp stage design.

Key words: comedy, silent scene, dramatic, plastic, metaphor, verbal action, gesture.